

РОЛЬ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАЦЕЮ ЗАСУДЖЕНИХ У ДЕРЖАВНІЙ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

В статье затрагиваются актуальные проблемные вопросы, касающиеся хозяйственной деятельности криминально-исполнительной системы Украины и разных взглядов и подходов к проблеме труда осужденных.

Ключевые слова: *предприятия криминально-исполнительных учреждений; труд осужденных.*

In the article the actual questions of problems are affected in relation to economic activity of the criminally run-time system of Ukraine and different looks and approaches in relation to the problem of labour of condemned.

Key words: *enterprises of criminally executive establishments; labour of condemned.*

Зміни в соціально-економічному і суспільно-політичному житті України безпосередньо відображаються у діяльності кримінально-виконавчої системи. Перехід до ринкових відносин, що супроводжується загальним спадом виробництва, розривом господарських зв'язків, що склалися, високим рівнем інфляції, зростанням безробіття і кризою фінансової системи, створив складні умови для функціонування установ виконання покарань. Могутня виробнича база, що формувалася за багато років у місцях позбавлення волі, практично розпалася, а її залишки опинилися на межі банкрутства, що, у свою чергу, не дозволяє ефективно виконувати завдання щодо залучення засуджених до суспільно корисної праці в сучасних умовах. Майже кожний третій з них не забезпечений роботою, і це у першу чергу відображається на виховному процесі.

На сьогодні сформувалися різні погляди щодо проблеми праці засуджених, зокрема: її соціальних цілей; місця і ролі в процесі виконання кримінальних покарань і виправлення засуджених; правової природи. Підприємства кримінально-виконавчих установ створюються не для комерційної діяльності з використанням дешевої робочої сили засуджених, а діють для надання роботи засудженим. Так, Законом України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»¹ передбачено, що «підприємства установ виконання покарань є казенними підприємствами, які здійснюють некомерційну господарську діяльність без мети одержання прибутку для забезпечення професійно-технічного навчання засуджених та залучення їх до праці».

У Господарському кодексі України² пунктом 1 статті 76 передбачено, що «Казенні підприємства створюються у галузях народного господарства, в яких: законом дозволено здійснення господарської діяльності лише державним підприємствам; основним (понад п'ятдесят відсотків) споживачем продукції (робіт, послуг) виступає держава; за умовами господарювання неможлива вільна конкуренція товаровиробників чи споживачів; переважаючим (понад п'ятдесят відсотків) є виробництво суспільно необхідної продукції (робіт, послуг), яке за своїми умовами і характером потреб, що ним задовольняються, як правило, не

© БОДНАРЧУК Олег Григорович – старший викладач Національного університету Державної податкової служби України

може бути рентабельним; приватизацію майнових комплексів державних підприємств заборонено законом». А відповідно до п. 1 ст. 62 згаданого вище Кодексу «підприємство – самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади або органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому цим Кодексом та іншими законами». У пункті 2 статті 62 вище згаданого Кодексу зазначається, що «Підприємства можуть створюватись як для здійснення підприємництва, так і для некомерційної господарської діяльності». У п. 1 ст. 52 Господарського кодексу України передбачено, що «некомерційне господарювання – це самостійна систематична господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання, спрямована на досягнення економічних, соціальних та інших результатів без мети одержання прибутку».

Відповідно до Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»³ «підприємства установ виконання покарань проводять свою діяльність відповідно до законодавства з урахуванням таких особливостей: засновником підприємств установ виконання покарань є центральний орган виконавчої влади з питань виконання покарань, який затверджує їх статuti; створення, реорганізація і ліквідація підприємств установ виконання покарань, розпорядження їх майном здійснюються центральним органом виконавчої влади з питань виконання покарань; підприємства установ виконання покарань визначають структуру управління і штати в порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади з питань виконання покарань; керівниками підприємств установ виконання покарань є за посадами заступники начальників установ виконання покарань тощо».

На різних етапах розвитку кримінально-виконавчої системи праця засуджених до позбавлення волі виконувалася з виховною, економічною, соціальною і оздоровчою метою. Радянська в'язниця відіграла важливу роль у радянській плановій економіці. Крім того, економіка багато в чому залежала від в'язниці: «Підприємства РРФСР і УРСР (це можна також сказати і про виправно-трудові установи інших радянських республік) є підприємствами місцевого значення. ... Їх плани складаються відповідно до завдань, поставлених місцевими плановими органами»⁴. Навіть культурно-виховна робота була «підпорядкована» виробничим планам, проводилася за єдиним планом та єдиною системою. Уся вона пов'язана із виробничими завданнями, які постають перед табором⁵. Г. Радов підкреслював, що частка в'язничної системи у створенні валового національного продукту досягала 20 %. В'язниця створювала 1/5 частину благ, якими користувалося суспільство⁶. У 1970 році П. Михайленко та І. Гельфанд зазначали: «Можна навести багато даних, які свідчать про те, що у багатьох виправно-трудовах колоніях виробництво за його основними показниками організоване не гірше, ніж на аналогічних промислових підприємствах наших господарських міністерств»⁷. «Праця [ув'язнених] є однією з головних складових частин державної економіки»⁸.

В.Т. Шаломов у своїх спогадах зазначає: «На усіх табірних зонах Союзу був надпис «Праця є справою честі, справою слави, справою героїзму. ... цитата звучала іронічно, беручи до уваги сутність та зміст слова «праця» у таборі. Праця була чим завгодно, але не справою слави»⁹. В.Т. Шаломов звертав увагу на те, що

саме «приховувалося» за поняттям «праця» у радянських виправно-трудових таборах: «У таборі вбиває праця, тому кожний, хто хвалить табірну працю, є або підлою людиною, або дурнем¹⁰. Ми поділяємо думку Д.В. Ягунова, що «слова В.Т. Шаломова звучать занадто радикально, але ми не можемо не звертатися до очевидців реалій в'язничної праці у радянський період і не підкреслювати, що наслідки такої «праці» наявні і сьогодні¹¹. «Держава побачила у праці ув'язнених велику користь для себе, тому і система виправних установ була розвинена як велике підприємство»¹². А. Крохмальчук, розкриваючи сутність праці засуджених як основу їх виправлення, зазначав, що «виховній цілі застосування праці ув'язнених підпорядковані завдання їх залучення до виконання державних народного-сподарських планів»¹³.

Д.В. Ягунов зазначає, що «беручи до уваги цю специфіку, треба розглядати місце системи виправно-трудових установ у структурі народного господарства, але не в системі правоохоронних органів і, тим більше, не в системі соціальних органів. Але, на жаль, ця філософія продовжує використовуватися у вітчизняній кримінально-виконавчій практиці. Використання праці засуджених сьогодні бере своє підґрунтя з радянських методів управління в'язницею. Можна говорити, що питання використання праці засуджених до позбавлення волі – це основне філософське питання, від вирішення якого залежить, наскільки будуть виконуватися завдання, поставлені перед в'язницею. Якщо в'язниця нерідко розглядається як модель певного суспільства, тоді праця ув'язнених – це вивіска на фасаді цієї моделі»¹⁴.

Сьогодні в Україні існує два джерела фінансування кримінально-виконавчої системи: державний бюджет, прибуток діяльності підприємств кримінально-виконавчих установ. Так, відповідно до ч. 1 ст. 24 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» фінансування діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України та інших джерел, передбачених законом¹⁵.

Необхідно зазначити, що існує ряд чинників, які не дозволяють підприємствам кримінально-виконавчої системи ефективно розвиватися. До них можна віднести: відсутність оборотних засобів, проблеми зі збутом товарів, який не характеризується високою якістю і реалізацією послуг, організаційно-правові особливості господарювання системи, які стримують розвиток виробничого сектора в умовах ринку. Отже, фактичні обставини об'єктивного характеру вимагають поступового переходу на державне фінансування використання праці засуджених.

У перспективі доцільним є поступовий перехід кримінально-виконавчої системи України до моделі застосування праці засуджених, що склалася в пенітенціарних системах країн з розвинутою ринковою економікою. «Досвід країн розвинутої демократії показує, що єдиним джерелом фінансування діяльності кримінально-виконавчих установ є лише кошти з бюджету. Суспільно корисна праця є неодмінною складовою процесу ресоціалізації засудженого, але її перетворення на джерело прибутку підприємства кримінально-виконавчої установи не є позитивним явищем»¹⁶. Д. Клеммер визначив головну причину цього: «Праця ув'язнених є працею некваліфікованою»¹⁷. М. Фуко вказував на небезпеку та недоцільність перетворення в'язниці на підприємство, яке повинно конкурувати з підприємствами на волі: розповсюдженість праці ув'язнених є настільки незначною, а продуктивність настільки невисокою, що ця праця не може суттєво

впливати на економіку¹⁸. Тоді ніхто не замислювався над соціальними наслідками такої політики. Мало хто замислюється над цими проблемами й сьогодні.

Ми поділяємо думку Д. Ягунова, який, «не вдаючись до глибокого економічного і юридичного аналізу фінансування кримінально-виконавчої системи, зазначає, що державне фінансування як самостійний засіб забезпечення всіх потреб даної системи на цьому етапі не може задовольнити і покрити всі необхідні витрати на розвиток і налагодження умов відповідного утримання спецконтингенту і нормальної роботи установ ДДУВП. Вирішення багатьох питань фінансового забезпечення діяльності кримінально-виконавчих установ залежить багато в чому від діяльності керівництва тієї чи іншої кримінально-виконавчої установи не як від посадових осіб, які виконують покарання. Тут на них покладається виконання більш широкої функції – функції управління та координації діяльності з іншими суб'єктами господарювання, іншими органами державної виконавчої влади та неурядовими організаціями. Незважаючи на всі проблеми економічного розвитку, Україна тримає курс на інтеграцію до світового економічного співтовариства, і тут проблема самозабезпечення установ виконання покарань завдяки власному виробництву постає найгостріше»¹⁹.

Необхідно підкреслити, що певні зміни руху в цьому напрямі спостерігаються вже сьогодні. Так, у нових умовах економічна мета праці засуджених навряд чи може виступати самоокупністю виправних установ. Тим більше, що кримінально-виконавча система не повинна розглядатися як джерело бюджетних надходжень. Остання обставина відпускає увагу виконання установ виконання покарань від усіх видів податків. Відміна всіх або більшої частини податків з підприємств у даній сфері допоможе повернути суб'єктів приватного підприємництва до співпраці і вкладення чималих засобів на становлення і подальший розвиток підприємств кримінально-виконавчої системи. Це, у свою чергу, дозволить значно покращити умови перебування засуджених у місцях позбавлення волі. Д. Ягунов зазначає, що «не можна недооцінювати значення праці в процесі відбукання покарання. Але потрібно знаходити «золоту середину» між працею як засобом ресоціалізаційного впливу на засуджених і працею як засобом забезпечення пенітенціарної установи прибутком»²⁰.

Вважаємо, що ідея щодо праці засуджених заради підприємницького прибутку має своє походження від ідеї самоокупності. Необхідно відмітити, що на праці засуджених була сфокусована увага багатьох учених, але їх погляди були об'єднані навколо ідеї доцільності перетворення праці засуджених на певну промислову діяльність. Ми поділяємо думку тих вчених, які вважають, що в'язниця не може бути рівноправним суб'єктом вільного ринку. Г. Радов слушно зазначає, що закони європейських держав забороняють в'язницям організовувати свої підприємства на рівні, що дозволив би їм скласти конкуренцію вільній праці²¹. «Завжди ми платимо дорого, коли ганяємося за тим, що є більш дешевим»²².

Ще О. Солженіцин вказав на три основні причини, які унеможливають втілення ідеї самоокупності, не кажучи вже про отримання прибутку з в'язниці:

1) несвідомість ув'язнених, тому що вони за своїм статусом не відрізняються від рабів: «Не дочекаєшся від них соціалістичної самовідданості. Тільки і дивляться вони – як би не йти на роботу. ... Все, що табірники виробляють для рідної держави, – відверта халтура. Скрізь – помилки»;

2) ув'язнені будують не своє, а чуже;

3) неспроможність ув'язнених жити без великої кількості наглядачів, охоронців, адміністрації, без вишок, без «табірних управлінь», неспроможність пере-

суватися без конвоїрів та собак. «І так доводиться державі на кожного працюючого ув'язненого утримувати принаймні по одному наглядачеві (а у кожного наглядача – родина)»²³.

С.О. Стефанов підкреслив, що розвиток і зміцнення власної виробничої бази УВП – це одна з основних умов перевиховання засуджених, і в тому, що необхідно на рівні законодавства закріпити за установами, які виконують покарання, і їх підприємствами мету досягнення позитивного фінансового результату. Далі С.О. Стефанов зазначає, що на фоні праці як засобу перевиховання повинно бути лише часткове виконання певних виробничих завдань²⁴. Часткове виконання певних виробничих завдань не повинно зводитися до виходу на вільний ринок, в умовах якого підприємство в'язниці не матиме жодних умов для існування. Ідея самокупності в'язниці не є чимось новим. Але одразу ж з'явилися спростування цієї ідеї. Ще відомий англійський гуманіст Говард «не піддавався крайнощам оптимізму і не думав, що усі видатки в'язниці можуть бути оплачені за рахунок виконаних у ній робіт»²⁵. М. Фуко зазначає, що в'язниця – це «подвійна економічна помилка: безпосередня – через свою внутрішню вартість делінквентості, яку вона не попереджує»²⁶.

Але, як би там не було, праця ув'язнених була головним елементом впливу на свідомість у напрямі перетворення ув'язнених на сумлінних будівників соціалізму: «Робота з виробничого перекування починається з праці»²⁷. «Ми покладемо на працю високі надії», – зазначив щодо цього Фойницький, відомий учений у сфері кримінального права²⁸, але водночас «[ми] зробили працю огидною для ув'язнених»²⁹.

Самі засуджені ніяких високих надій на свою працю аж ніяк не покладали і не покладають. «Не роби сьогодні те, що можна зробити завтра» – це принцип в'язничної праці³⁰. Про яку економічну ефективність та здатність конкурувати з підприємствами на волі можна говорити? Через ці причини така в'язниця не тільки не може самоокупатися, більше того, країна повинна «ще дорого доплачувати за втіху її мати»³¹.

П. Михайленко та І. Гельфанд звернули увагу на те, що за «досягненнями підприємств у виробничій сфері приховується серйозна небезпека. Захоплення виробничими успіхами з відривом від завдання виправлення засуджених може призвести до того, що колонії з виправно-трудових установ перетворяться на звичайні промислові підприємства, діяльність яких оцінюється переважно за виконанням виробничого плану та якості продукції, що випускається»³². Але сьогодні ми бачимо повернення до ідеї самокупності, за допомогою якої влада намагається вирішувати фінансові проблеми. Так, наприклад, НДІ кримінально-виконавчої системи РФ акцентує увагу на необхідності перевести її на самозабезпечення на основі широкого використання виробничого потенціалу³³.

М. Фуко звертає увагу на те, що праця повинна бути одним із елементів перетворення і поступової соціалізації ув'язнених³⁴. В умовах відсутності фінансування керівник пенітенціарної установи не має вибору і спрямовує свій управлінський потенціал переважно на розв'язання промислово-підприємницьких завдань. Ми розглядаємо це як вимушену діяльність на шкоду інтересам процесу ресоціалізації засуджених. Але навіть у цих умовах в'язниця повинна бути пенітенціарною установою, де в'язнична праця буде розцінюватися не як доповнення або погіршення покарання, а як пом'якшення, якого ув'язнений уже не може позбутися»³⁵.

Поділяємо думку, висловлену під час обговорення проекту Закону України «Про Державну службу виконання покарань»: «В демократичній державі в умовах виконання покарань пріоритетне місце повинно займати професійне навчання засуджених, а вже потім можливість отримання прибутку установою. Підприємства установ створені з метою залучення до праці засуджених, а не отримання прибутку»³⁶.

Отже, із зазначеного видно, що останнім часом усе важче зберегти виробничий процес у кримінально-виконавчих установах. Правила ринку такі, що неповна завантаженість виробничих потужностей підприємств кримінально-виконавчої системи, недостатня кількість оборотних коштів на придбання сировини і матеріалів, неплатоспроможність потенційних споживачів ставлять дані установи в скрутне становище. Негативно також позначається незадовільне забезпечення кваліфікованими фахівцями місць робочих професій, відсутність професійної освіти або якого-небудь досвіду роботи у самих засуджених. Таким чином, вважаємо, що основною формою організації трудової зайнятості засуджених на сучасному етапі розвитку кримінально-виконавчої системи України залишається традиційна форма залучення засуджених до праці на підприємствах установ виконання покарань.

На нашу думку, найбільш перспективним напрямом розвитку виробничої діяльності державних підприємств виправних установ у сучасних умовах є реалізація заходів державної підтримки промисловості кримінально-виконавчої системи шляхом розміщення замовлень на виробництво окремих видів продукції для державних потреб на підприємствах установ виконання покарань та більш широке застосування праці засуджених у сільськогосподарському виробництві і надання пільгових кредитів (податкових пільг) для організацій різних форм власності, що беруть участь у спільній діяльності з підприємствами кримінально-виконавчої системи.

1. *Про Державну кримінально-виконавчу службу України*: Закон України від 23 червня 2005 року // Урядовий кур'єр. – 20.07. 2005. – № 132. 2. *Господарський кодекс України* // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18, № 19–20, № 21–22. – Ст. 144). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=436-15> 3. *Про Державну кримінально-виконавчу службу України*: Закон України. 4. *Авербах И.Л.* От преступления к труду / Под ред. А.Я. Вышинского. – М.: Советское законодательство, 1936. – С.18. 5. *Авербах И.Л.* Там само. – С. 36. 6. *Радов Г. А.* Персонал и взаимодействие тюрьмы и общества // Тюрьма и общество: материалы семинара (27–29 мая 1999 года). – Донецк : Донецкий мемориал, 1999. – С. 15. 7. *Михайленко П., Гельфанд И.* Рецидивная преступность и средства ее предупреждения органами внутренних дел. – К., 1970. – С. 300. 8. *Солженицын А.* Архипелаг ГУЛАГ. – Т. 6 – М. : ИНКОМ НВ, 1991. – С. 419. 9. *Шаломов В.Т.* Воскрешение лиственницы: рассказы / Сост., подг. текста М. Сиротинский; послесл. Е. Сидорова. – М.: Худож. лит., 1989. – С. 101. 10. *Шаломов В.Т.* Цит. праця. – С. 342. 11. *Ягунов Д.В.* Державне управління пенітенціарною системою України: історія, сучасність, перспективи: Монографія. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2005. – С. 70. 12. Там само. 13. *Крохмальчук Л.Г.* Труд как основа исправления и перевоспитания осужденных // Проблемы развития советского исправительно-трудового законодательства / Под общ. ред. В.А. Познанского. – Саратов, 1961. – С. 73. 14. *Ягунов Д.В.* Цит. праця. – С. 70. 15. *Про Державну кримінально-виконавчу службу України*: Закон України. 16. *Ягунов Д.В.* Цит. праця. – С. 71–72. 17. *Clemmer Donald.* The Prison community. – New York: Rinehart & Winston, 1940. – P. 274. 18. *Фуко М.* Надзирать и наказывать. – М.: Ad Marginem, 1999. – С. 353. 19. *Ягу-*

нов Д.В. Цит. праця. – С. 71. **20.** Ягунов Д.В. Цит. праця. – С. 70. **21.** Радов Г.А. Цит. праця. – С. 23. **22.** Солженицын А. Цит. праця. – С. 471. **23.** Там само. – С. 487–490. **24.** Стефанов С.А. Анализ некоторых показателей трудовой деятельности осужденных // Актуальні проблеми держави та права. – Одеса, 2000. – № 7. – С. 262. **25.** Чубинский М.П. Очерки уголовной политики. – Х.: Печатное дело, 1905. – С. 328. **26.** Фуко М. Цит. праця. – С. 392–393. **27.** Авербах И.Л. Цит. праця. – С. 35. **28.** Там само. – С. 9. **29.** Там само. **30.** Солженицын А. Цит. праця. – С. 472. **31.** Там само. – С. 490. **32.** Михайленко П. Цит. праця. – С. 310. **33.** Положительный опыт работы внебюджетных участков в учреждениях УИС // Ведомости уголовно-исполнительной системы. – 2002. – № 4. – С. 35. **34.** Фуко М. Цит. праця. – С. 394. **35.** Там само. – С. 34. **36.** Порівняльна таблиця до проекту Закону України «Про Державну службу виконання покарань». Реєстраційний № 2079. (Друге читання) 18.06.03. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua